

JIRÍ ZAHŘÁDKA

VÝLETY PÁNĚ BROUČKOVY – VÝVOJ DRAMATURGICKÉ KONCEPCE OPERY

Téma mého příspěvku, jak je patrné ze samotného názvu, se zaměřuje na proměny dramaturgické koncepce Janáčkovy páté opery *Výlety páně Broučkovy* a to od roku 1908, kdy se skladatel rozhodl zhudebnit Čechovu látku, až po rok 1926, tedy rok brněnského provedení. Zohlednil jsem zde některé nové skutečnosti, se kterými jsem se setkal v souvislosti s vypracováním kritické edice opery. V referátu budu záměrně pomíjet textovou stránku, jelikož problém samotného libreta je velmi rozsáhlý a jaksi samostatný. *Výlety páně Broučkovy* prošly velmi složitým a dlouhým vývojem a je na nich dobře patrné, jak Janáček postupně cizeloval dramaturgii opery, jak přizpůsoboval koncepci požadavkům inscenátorů i jak operu vnímali skladatelovi současníci.

Janáčkův výběr látky k opeře nebyl tak spontánní, jak jsme u něj zvyklí. Již během práce na *Osudu* v roce 1904 se začal poohlížet po dalším námětu. Po úspěšné brněnské premiéře *Její pastorkyně* v roce 1904 skladatel pochopil, že tvůrčí cesta nastoupená touto operou je správná. Byla to cesta ovlivněná moderními hudebními trendy, bohatými zkušenostmi na poli folkloristiky a posléze hlubším zájmem o psychologii, lidskou mluvu a její notový záznam v tzv. nápěvcích mluvy. Proti všem očekáváním se Janáček po opeře z prostředí moravského venkova námětově odchýlil a v *Osudu* experimentoval nejen ve volbě syžetu, ale především v celkové dramaturgii opery. Patrně nebyl zcela přesvědčen o správnosti tohoto uměleckého záměru, neboť již roku 1904 uvažoval o nových námětech, které se ideově vrací opět k *Její pastorkyni*. Byla to nejprve *Maryša* Aloise a Viléma Mrštíků a poté *Gazdina roba* a *Jarní píseň* Gabriely Preissové. Věděl však, že musí udělat další krok v cestě hudebnědramatického skladatele a neustrnout na půdě, která až nebezpečně sousedila s jeho folkloristickými zájmy. Sám k tomu píše: „Nedělám nikdy po druhé, co už tu po první bylo. Neskládal jsem po *Její pastorkyni* *Gazdinu robu*.“¹ Do konce roku 1907 uvažoval ještě o *Honzovi hrdinovi*

¹ Dopis Leoše Janáčka Aloisi Mrštíkovi z 20. června 1920. In: Jan Racek, *Bratři Mrštíkovi a jejich citový vztah k Leoši Janáčkově a Vítězslavu Novákovi*, Brno: Moravské kolo spisovatelů, 1940, s. 38.

Karla Dostála–Lutinova, *Duši zvonů* Quida Maria Vyskočila, *Paní mincmistrové* Ladislava Stroupežnického a *Anně Karenině* Lva Nikolajeviče Tolstého, z čehož posledně dvě jmenované předlohy dokonce začal skicovat. Z celé plejády námětů je patrné, že Janáček neměl téměř žádnou představu, jakou – především ideovou – cestou se má ve svých operách vydat. Jistotu nabyl teprve po dokončení Výletu pana Broučka do měsíce. Počínaje následujícím *Výletem pana Broučka do XV. století* až po jeho opus magnum, poslední operu *Z mrtvého domu*, hledají všechna Janáčkova jevištní díla odpověď na základní otázky směřující k primárním lidským hodnotám, k autonomii jedince, jeho svobodě a vzdoru proti společenským danostem.

Zajímavé je, že mezi uvažovanými tématy z let 1904–1907 se poprvé objevila komická předloha a totiž Stroupežnického *Paní mincmistrová*. Komický žánr je rozměr u Janáčka dosud neprojevený. Ačkoliv Stroupežnického hru Janáček nakonec opustil, u satirické předlohy zůstal, neboť po všech uvažovaných námětech se rozhodl pro humoristickou prózu *Pravý výlet pana Broučka do měsíce* Svatopluka Čecha. Kdy přesně se tak stalo nevíme – první doklad Janáčkova zájmu o Broučka je z března 1908. Je možné, že Svatopluka Čecha a jeho humoristickou prózu Janáčkoví připomnělo spisovatelovo úmrtí 23. února 1908. S Čechovou prózou se však Janáček setkal již o dvacet let dříve, na přelomu roku 1887–1888, kdy uveřejnil ve svých Hudebních listech část osmé a devátou kapitolu z právě vydané knihy *Pravý výlet pana Broučka do měsíce*. Janáčka v jeho rozhodnutí zhudebnit Čechovu předlohu ovlivnil fakt popularity postavy pana domácího Matěje Broučka, ale ještě více samotný syžet. Právě takový námět Janáček zřejmě hledal – námět, kterým by se vysmál právě těm pražským intelektuálním a uměleckým kruhům a osobnostem, které neustále útočily na jeho osobu i tvorbu.

Hned po souhlasu Čechovy rodiny s užitím námětu na operu se Janáček spojil prostřednictvím Artuše Retoryse s prvním z řady libretistů, kteří na opeře postupně pracovali, Karlem Maškem. Hned na samém počátku jejich spolupráce vylíčil Janáček Rektorysovi v dopise z 22. března 1908 svou koncepci opery, která se v hlavních bodech již blíží finálnímu tvaru; je zde požadavek realistických a vůči předloze rozpracovaných pozemských scén, vize tanečně pojatých měsíčních výstupů a dokonce zde naznačuje nutnost propojení jednotlivých postav pozemských s měsíčními.² Překvapivé také je, jak moc Janáčkovu představu ovlivnily ilustrace knižní předlohy od výtvarníka Viktora Olivy.

Spolupráce s Karlem Maškem však nebyla příliš plodná. Janáček neustále prosazoval svou koncepci opery, kdy vyžadoval pozemské protiklady k měsíčanům a doplnění vstupního dění na Vikárce. Mašek nemožnost další spolupráce s Janáčkem odůvodnil tím, že on sám zdůrazňuje satirickou a poetickou stránku měsíční, Janáček naproti tomu realistickou stránku pozemskou. Nadto se mu přičilo přidávat k Čechovu originálu nové postavy i děj. V Maškově torzu libreta skutečně ještě nenacházíme Málunku, Mazala ani Čišníčka. Tento propastný rozdíl na

² Dopis je uložen v Janáčkově archivu Moravského zemského muzea (dále JA MZM), sig. B 1480.

náhled celkové koncepce pochopil i Janáček, když 8. září 1908 napsal Rektorysovi, že Mašek „příliš před majestátem Čechovým uhýbá.“³ Není proto divu, že spolupráce Maška s Janáčkem v říjnu téhož roku skončila. Janáček však patrně již v té době komponoval první znění 1. jednání a to zřejmě na vlastní libreto, které si skicoval do knižního vydání románu a svého rukopisu. Tuto skicu pak použil za základ další verze, která bezprostředně následovala. Zde již některé pozemské protivy měsíčanů nalezneme. Janáček se pokusil oslovit další libretisty, ale spolupráce s nimi buďto ani nezačala, anebo byla jen dílčí. Teprve 15. listopadu 1908 libreto Janáčkově přislíbil Zikmund Janke.⁴ Již 10. prosince 1908 mu zaslal svou vizi 1. jednání a koncem ledna 1909 dokončil téměř celé 2. dějství. Janáček mu však opět zaslal svou verzi libreta, kterou Janke akceptoval a do které doplňoval své návrhy. Takto zpracovaný text prvních dvou jednání (dnešní první dva obrazy 1. jednání) měl Janáček k dispozici patrně již 17. března 1909.⁵ Vypracovaná verze se již blíží finálnímu znění, včetně přítomnosti Mazala, Máلكy, Kostelníka i Čišníčka. Po spolupráci s dalšími libretisty, kteří však do koncepce opery nezasáhli, požádal Janáček v říjnu 1915 zkušeného libretistu Josefa Peška o názor na připravované libreto. Svůj postoj Peška vylíčil v dopise Marii Calmě-Veselé:

„Nežli se vrátím do Prahy, obdržíte poštou text Broučka. Je nemožný. Pouhá skica, bez expozice, předpokládající, že každý Čechova Broučka zná. Uvidíte sama. ...Stojí ostatně látka za to? Nezastarala? Nebyla pochybena v základě? Ten literární měsíční sen se mohl zdát Sv. Čechovi, ne však pražskému pivnímu šosáku. Psychologie snu se tu vlastně políčkuje. Nežije pan Janáček také tak trochu na měsíci?“⁶

Janáček měl již libreto prvních třech jednání hotovo, avšak poslední jednání, které se dle jeho představ mělo odehrávat v Broučkově bytu, stále chybělo. Požádal tedy v posledním dni roku 1915 F. S. Procházku, aby mu takový závěr vypracoval. Ten ale přišel s návrhem, aby byla celá opera zakončena opět před Vikárkou, s tím však Janáček nesouhlasil. Takový závěr mu vypracoval Viktor Dyk. Po formálních úpravách rozdělení jednání ze čtyřech původních na dvě a dohru bylo dílo na počátku roku 1917 hotovo. Ještě před rozhodnutím pokračovat v Broučkových výletech Janáček přepracoval závěr 2. jednání s postavami tří umělců a Sv. Čechem na stručnější verzi bez zmíněných postav. Také dohra během prvních tří měsíců roku 1917 prošla řadou změn a velmi se zestručnila. Na radu Otakara Nebušky Janáček koncem roku 1916 zkrátil také název opery na *Výlet pana Broučka do měsíce*, s podtitulem „burleskní opera“. O pravém důvodu, proč se Janáček rozhodl rozšířit *Výlet pana Broučka do měsíce* o *Výlet pana Broučka do XV. století* se lze jen dohadovat. Prvním vodítkem by mohl být fakt, že se Janáček rozhodl pro bilogii až po dokončení klavírního výtahu *Výletu pana Broučka do*

³ Korespondenční lístek je uložen v JA MZM, sig. A 5175.

⁴ Dopis je uložen v JA MZM, sig. B 1263.

⁵ Dopis je uložen v JA MZM, sig. A 3557.

⁶ Jan Racek a Artuš Rektorys (ed.), *Korespondence Leoše Janáčka s Marií Calmou a MUDr. Františkem Veselým*, Janáčkův archiv sv. 7, Praha: Orbis, 1951, s. 82–83.

měsíce. Je možné, že teprve když si klavírní výtah přehrál, potvrdila se mu obava, že oproti jeho původnímu očekávání je měsíční výlet mnohem kratší. Toto vysvětlení by mohl potvrdovat dopis tvůrci klavírního výtahu Romanu Veselému z 18. prosince 1916, kde se Janáček svěřil, že má obavu, „vyplní-li práce 2 hodiny divadelní!“.⁷ Daná verze měla přitom maximálně 1 hodinu a 20 minut. Je až zarážející, jak Janáček postrádal přehled o délce své opery, a je tedy docela možné, že si do té chvíle své dílo nepřehrál v celku. Za úvahu stojí, zda krátkost a jakási stručnost Janáčkových oper, kterou dnes obdivujeme a chápeme ji jako součást skladatelova dramatického záměru, nevznikala na svém počátku spíše náhodou, prostým nepřesným odhadem. Druhým a nesporně pravděpodobnějším důvodem však byla tehdejší politická situace, která Janáčka přímo vyzývala ke zhudebnění takového tématu, protože

„pravdy je v něm tolik. Vrchovatě. Přitom šlehy zasahují nás dosud. Doba nová přijde, už je za dveřmi, a postavit jí čisté zrcadlo na Vítkově. Malichernost naše je v Broučkově ztělesněna; pro jeviště stvořeno. Obraz dramatický vidím již jasně ve scénách“.⁸

Koncepce druhé opery byla Janáčkem a libretistou F. S. Procházkou od samého počátku v hrubých rysech daná včetně zdvojení postav reálných a snových. Ač propojení postav v rámci bilogie prodělalo později mnohé změny, důležité je, že Janáček o něm uvažoval jako o vrstvě tmelící obě opery – a to nejen kontinuitou jednotlivých postav, ale i motivickým propracováním. Původně zamýšlená tři jednání Janáček rozvrhl do pouhých dvou. Po dokončení *Výletu pana Broučka do XV. století* v lednu 1918 vyškrtl Dohru prvního dílu, čímž docílil ideálního tvaru opery o dvou částech, každé o dvou jednáních.

Další podstatnější zásah do dramaturgie opery se datuje druhou polovinou roku 1919, kdy se schylovalo k nastudování na scéně pražského Národního divadla. Janáček měl obavu, že by mohlo z nastudování sejít kvůli nutnosti náročných dekorací, jak tomu bylo v případě ještě samostatného *Výletu pana Broučka do měsíce* (ND oddalovalo na přelomu roku 1917 uvedení opery s odůvodněním materiálové náročnosti Wenigovy výpravy). Sám proto upravil operu tak, aby co možná nejvíce eliminoval proměny. Úprava vypadala tak, že dvě jednání druhé části bilogie *Výletu pana Broučka do XV. století* sloučil v jedno. Na konci prvního jednání Brouček nezajde do Domšíkova domu, ale usadí se v podloubí před domem, lid vstupuje do Týna a „náměstí pustne“. Proměnu druhého jednání v interiéru Domšíkova domu Janáček zrušil, stejně jako poměrně rozsáhlý orchestrální úvod 2. jednání. Děj tedy plynule pokračoval bez přestavby. Janáček tak docílil také zrušení další proměny z Domšíkovy komořice opět ve Staroměstské náměstí. Národní divadlo však tuto úpravu neakceptovalo a není divu, protože tím by se závažně porušila formální vyváženost obou dílů. Za zmínku také stojí Ostrčilův dramaturgický posudek z 18. listopadu 1919, vypracovaný na Kovařovicovu žá-

⁷ Dopis je uložen v JA MZM, sig. B 1634.

⁸ Dopis F. S. Procházkovi z 24.3.1917 je uložen v JA MZM, sig. B 2595.

dost.⁹ Ostrčil spatřoval první díl za šťastnější nežli druhý, ale i měsíční výlet se mu zdál pouhou burleskou, bez satirické pointy, ale mající vervu a prudký spád. Druhé jednání prvního dílu má již mnohé analogické momenty předcházejícího dějství. Druhý díl Ostrčil označil za rozvleklý a celkově méně invenční. Zbývá jen dodat, že v průběhu nastudování, kdy Ostrčil dílu zcela propadl, se jeho postoj k opeře změnil k lepšímu. Názor recenzentů po pražské premiéře 23. dubna 1920 na dramaturgickou koncepci opery byl v podstatě totožný: zastaralý námět, ne příliš vydařené libreto prvního dílu, ale přesto se *Výlet pana Broučka do měsíce* líbil mnohem více než výlet do XV. století.

Po pražské premiéře zájem o Broučka zcela zmizel. Janáček sice doufal v pro-sazení opery také do německy mluvících zemí, o čemž svědčí jeho pokus získat Maxe Broda pro překlad, ale žádné nastudování Broučka v zahraničí se za Janáč-kova života nekonalo. Ztroskotalo i jednání s Maxem Brodem, který svou účast na překladu podmínil podstatnými dramaturgickými změnami tak, aby se děj přizpůsobil německému publiku; požadoval vyškrtat některá místa, propracovat vztahy mezi Broučkem, Málinkou a Mazalem, Broučka na Měsíci zbavit pozice pouhého pozorovatele atd. To platilo o prvním dílu, druhá část se mu však zdála nepřeložitelná ze tří důvodů: vadilo mu lokálně periodické zbarvení, nedrama-tická část čistě teologické debaty a navíc jako pacifista odmítal takové libreto přeložit. Také vítězství Čechů nad Němci by pochopitelně nemělo v Německu velký ohlas. Janáček Brodovy návrhy prvního dílu ignoroval, snad proto, že se s nimi neztotožňoval, a navíc byl vytížen prací na svých dalších operách. V roce 1924 vyšla první skladatelova biografie z pera Maxe Broda, kde autor uvádí, že Janáček uvažuje o přepracování Broučka. K přepracování však došlo až o rok později v souvislosti s přípravou nastudování v brněnském Národním divadle. Dirigent a šéf brněnské opery František Neumann zaslal Janáčkově 2. června 1925 seznam škrtnů, které navrhoval provést v prvním dílu. Je zřejmé, že s provedením *Výletů pana Broučka do XV. století* se nepočítalo.¹⁰ Janáček škrty přehlédl, některé připomínkoval a jiné zrušil, a obratem zaslal vše zpět Neumannovi. Jak vlastně tato verze vypadala (mimočodem v mnohém se překrývá s navrhovanými změnami Maxe Broda)? Především bylo provedeno mnoho škrtnů a také bylo změněno dějiště prvního a posledního obrazu z vikárské uličky na dvorek Vikárky. Z podstatných škrtnů uvádím alespoň ty nejdůležitější: značná část lyrického vý-stupu Málinky a Mazala v prvním obrazu, velký úsek ze závěru téhož obrazu ode-hrávajícího se před Vikárkou, část následného výstupu Blankytného, celý závěr 1. jednání od místa odletu Broučka s Etherou až po sbor Umělců v následujícím jednání, značná část prvního výstupu 2. jednání, celý následný výstup Ethery, velký úsek počínající „melodramatem“ Oblačného až po závěr scény s Malířem, značná část scény s odhalením Broučkovy konzumace uzeniny až po sbor Muzi-kantů. Nejpodstatnější škrtn však byl učiněn v místě, kde začíná závěrečná scéna před Vikárkou. Zde došlo k napojení *Výletu pana Broučka do měsíce* na konec

⁹ Posudek je uložen v Českém muzeu hudby, sign. G 8613.

¹⁰ Dopis je uložen v JA MZM, sig. D 679.

Výletu pana Broučka do XV. století – těsně za zpěv Kedruty. Od tohoto bodu dále byla místa s reminiscencí na XV. století vyškrtuta a zpěvní part Broučka byl upraven. Ani Dohra nebyla provedena, a to patrně z časových důvodů, a také z provozních – nebyla totiž rozepsána do orchestrálních hlasů. Je nepochybné, že na tuto verzi Janáček přistoupil pod jakýmsi tlakem. Hlavním cílem bylo, co nejvíce operu zkrátit a délkově přizpůsobit druhému kusu večera, tedy *Petruškovi* Igora Stravinského. Takto okleštěný *Výlet pana Broučka do měsíce* měl premiéru v divadle Na hradbách 15. května 1926.

Janáček se tedy v roce 1926, dva roky před smrtí, vrátil – i když patrně ne o své vůli – k původnímu tvaru opery, tedy samostatnému *Výletu pana Broučka do měsíce*. Tím ovšem přišla vniveč skutečně propracovaná a jedinečně vyvážená forma operní bilogie. Jejího ideálního tvaru Janáček dosáhl před pozdějšími účelovými úpravami, jak je zaznamenáno v tištěném klavírním výtahu z roku 1919. Ovšem možnost fungování samostatného *Výletu pana Broučka do měsíce* bez husitské části, zvláště v německých a katolických zemích, zní logicky. Právě proto nová kritická edice umožňuje uvést samostatně první část bilogie dokonce s alternativním (původním) závěrem 2. jednání i dohrou či kompletní bilogii. Domnívám se, že od vzniku *Výletů páně Broučkových* jsme tomuto nejrozsáhlejšímu Janáčkovu hudebnědramatickému dílu stále mnohé dlužni. Snad právě nová edice přispěje k větší frekvenci této opery na našich i světových jevištích.